

कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

यज्ञेश्वर निरौला

रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रिवि, काठमाडौं

इमेल: niraulayageswar@gmail.com

Received date: 18 Aug., 2023 – Accepted date: 10, Oct. 2023

लेखसार

भाषाका सामाजिक, भौगोलिक, ऐतिहासिक, व्यक्तिभेद, प्रयोजनपरक लगायतका विभिन्न भेदहरू मध्ये भौगोलिक भेदका निमित्त भाषिका शब्द प्रयोग गर्ने गरिन्छ। कर्णाली प्रदेशको सिन्जा उपत्यकालाई नेपाली भाषाको उद्गमस्थल मानिएको छ र पन्ध्रौं शताब्दीदेखि यस भाषाका भाषिकाहरू विकसित भएका हुन्। हुम्ला, जुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालीकोट, दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, जाजरकोट र रुकुम पश्चिम यस प्रदेशका भाषिक क्षेत्र मध्ये राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को नतिजाका आधारमा केही अध्ययनकर्ताहरूले जुम्ला, मुगु तथा हुम्लाका नेपाली भाषाका वक्ताको बोलीलाई नेपाली भाषाको भौगोलिक भाषिका नभई जुम्ली खस भाषा हो भनी उल्लेख गर्ने गरेका छन्। २०७८ को जनगणनाको नतिजामा उक्त क्षेत्रमा खस भाषाका वक्ता बसोबास गरेको उल्लेख छ। भाषिका मापनको महत्त्वपूर्ण आधार पारस्परिक बोधगम्यता हो। यस शोधलेखमा क्षेत्रीय पद्धतिद्वारा सामग्री सङ्कलन गरी उक्त विभिन्न भाषिक क्षेत्रको बोली भिन्नाभिन्नै भाषा हुन् कि एउटै भाषाका भौगोलिक भेद हुन् भन्ने शोध समस्यामा केन्द्रित रही रेकर्ड गरिएको पाठ परीक्षण (आरटीटी) का आधारमा बोधगम्यता परीक्षण गरिएको छ र प्राप्त तथ्य विश्लेषणबाट जुम्ला, हुम्ला, कालीकोट, दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, जाजरकोटमा बसोबास गर्ने भारोपेली आर्य परिवारका वक्ताले प्रयोग गर्ने बोली नेपाली भाषाकै भाषिका हुन् भन्ने निष्कर्ष आएको छ।

शब्दकुञ्जी : आरटीटी, घरगाउँले परीक्षण, नमुना छनोट पद्धति, प्रारम्भिक परीक्षण, भाषिका क्षेत्र

विषयपरिचय

भारोपेली भाषा परिवारको शतम् वर्गको आर्य इरानेली शाखाअन्तर्गत बाल्हीकी शाखाको खस उपशाखाअन्तर्गत पर्ने पूर्वी पहाडी भेद नै नेपाली भाषा हो

176 कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

(अधिकारी, २०५६, पृ. ९) । खस उपशाखाका पश्चिमी पहाडी, मध्य पहाडी र पूर्वी पहाडी गरी तीनओटा भेद छन् । तिनै भेदमध्ये नेपाली भाषा पूर्वी पहाडी भेदको सिँजाली भाषाबाट विकसित हुँदै आजको नेपाली भाषाको स्वरूपमा आइपुगेको हो । यस भाषाको प्राचीन नाम सिँजाली हो । सिँजाली भाषाको समयावधि ११५० देखि १४५० सम्म रहेको छ । पूर्वतिर विस्तार हुँदै जाँदा १४५० पछि यस भाषालाई पर्वते भाषा भन्न थालियो र १८५० देखि १९९० सम्म गोर्खाली भाषा र त्यसपछि नेपाली भाषा भन्न थालियो । १४५० सम्म सिँजाली भाषा सरकारी कामकाजकै भाषाका रूपमा प्रयोग हुन्थ्यो । कर्णाली प्रदेशमा बाइसे र गण्डकी प्रदेशमा चौबिसे राज्यमा विभाजित भएपछि सिँजाली भाषाका विभिन्न भेद देखा पर्न थाले तर कर्णाली प्रदेशमा सिँजाली भाषा नै बोलीचालीमा रह्यो र सरकारी कामकाजको भाषा पनि यही नै थियो (रेग्मी, २०२५, पृ. ५४) । पन्द्रौँ शताब्दीदेखि गण्डकी प्रस्रवण क्षेत्रमा केही परिवर्तनका साथ यो भाषा प्रयोग हुन थाल्यो भने सुदूर पश्चिमको डोटी क्षेत्रमा पनि केही परिवर्तनका साथ प्रयोग हुन थाल्यो । अब पर्वते भाषाकालमा आएर डोट्याली, सिँजाली र पर्वते गरी तीनओटा भाषिका प्रस्ट रूपमा देखापरे । १८५० देखि १९९० को अवधिमा गोर्खाली नामबाट चिनिएको यस भाषाको गोर्खाली भाषिका पनि विकसित भयो । ऐतिहासिक घटनाक्रम तथा भौगोलिक परिवेशका कारण नेपाली भाषाका १२ ओटा भाषिका विकास भएको निरौला (२०५०, २०७२) ले उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार हालको कर्णाली प्रदेशमा जुम्ली सिँजाली, दैलेख कालीकोटे र भेरी क्षेत्रीय गरी तीनओटा भाषिका बोलिन्छन् । यस लेखमा नेपाली भाषाका यिनै भाषिक भेदलाई अध्ययनको विषय क्षेत्र बनाई पारस्परिक बोधगम्यताका आधारमा सङ्कलित सामग्रीलाई विश्लेषण गरिएको छ । ध्वनितात्त्विक एवं रूपतात्त्विक दृष्टिले कर्णाली प्रदेशका अलग अलग भाषिक क्षेत्रको बोलीमा भिन्नाभिन्नै विशेषता (निरौला, २०७६) पाइए तापनि वाक्यतात्त्विक दृष्टिले यिनीहरू स्तरीय नेपालीका विशेषतासित निकट रूपमा मिलेको पाइन्छ (निरौला, २०७२, पृ. २३४) । बन्धु (२०२८) ले परिकलनको नियमका आधारमा भाषावंशविज्ञानको अध्ययन गरी जुम्ली बोली नेपाली भाषाकै भाषिक भेद रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

बालकृष्ण पोखरेल (२०३१) ले कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषिकाहरूमध्ये हुम्ला, मुगु, जुम्ला, डोल्पा र कालीकोटका भाषिक भेदहरूलाई नेपाली भाषाको माझाली भाषिकाका असीदराली, हुम्ली, तिब्रीकोटी र रास्कोटी उपभेद तथा दैलेख, सुर्खेत, सल्यान तथा जाजरकोटका भाषिक भेदहरूलाई पुर्वेली भाषिकाको खसानी उपभेद मानेका छन् । यमनाथ तिमिल्सिना (२०५०) ले सङ्ख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा यस क्षेत्रको भाषिकालाई हुम्ली, जुम्ली सिँजाली र जाजरकोटे भाषिका नाम दिएका छन् भने निरौला (२०५०) का अनुसार जुम्ला, मुगु, हुम्ला र डोल्पाका भाषिका जुम्ली-सिँजाली, दैलेख र कालीकोटको भाषिका दैलेख-कालीकोटे एवम् सुर्खेत, जाजरकोट, सल्यान र रुकुमका भाषिका भेरीक्षेत्रीय भाषिका हुन् । भागवत आचार्य (२०५३) ले उच्चारणका आधारमा गरेको

अध्ययनमा यस क्षेत्रको भाषिकालाई हुम्ली, जुम्ली-सिँजाली, मुगु-डोल्याली, कालीकोटे, जाजरकोटे र रुकुमसल्यानी नाम दिएका छन् भने लावण्यप्रसाद दुङ्गाना (२०५३) ले आधारभूत शब्दावलीका आधारमा हुम्ली, मुगु-डोल्याली, जुम्ली सिँजाली र भेरीक्षेत्रीय नाम दिई यस क्षेत्रमा बोलिने भाषिकाको अध्ययन गरेका छन्। जीवेन्द्रदेव गिरी (२०६३) ले चाहिँ केन्द्रीय र भेरीक्षेत्रीय भाषिका भनी उल्लेख गरेका छन्।

राष्ट्रिय जनगणना (२०६८) को प्रतिवेदन (सन् २०१५) का अनुसार तत्कालीन कर्णाली अञ्चलका हुम्ला, मुगु, जुम्ला र डोल्यामा जुम्ली भाषा बोलिन्छ भने २०७८ को प्रतिवेदनमा यी क्षेत्रमा खस भाषा बोलिने उल्लेख छ। शाही र आचार्य (२०७५ क र २०७५ ख) तथा शाही (२०७६) ले जुम्लामा जुम्ली भाषा बोलिने मत अगि सादै यहाँको बोली नेपाली भाषाको जुम्ली भाषिका नभएर जुम्ली भाषा नै रहेको उल्लेख गरेका छन् तर विश्वविद्यालयका पाठ्यक्रममा यहाँको बोलीलाई नेपाली भाषाका भाषिका भनी उल्लेख गरिएको छ र स्नातक एवम् स्नातकोत्तर तहका कक्षामा अद्यापि नेपालीको भाषिकाकै रूपमा अध्यापन गराइन्छ। भाषिका अध्ययनको महत्त्वपूर्ण आधार भनेको पारस्परिक बोधगम्यता परीक्षण हो। पूर्वअध्ययनकर्ताहरू कसैले पनि यस क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेदहरूका बिच पारस्परिक बोधगम्यता परीक्षण गरेको पाइँदैन। प्रस्तुत शोधलेखमा कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषिक भेदहरूमा पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्था के कस्तो छ भन्ने शोधसमस्या एवम् कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषिक भेदहरूमा रहेको पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्था पहिल्याउनु शोधउद्देश्य रहेको छ।

अध्ययनविधि

यो अनुसन्धान क्षेत्रगत अध्ययनमा आधारित छ। एउटा क्षेत्रका भाषिक वक्ताले बोलेका कुरा त्यसै भाषाका अर्को कुनै भाषिकाका वक्ताले कतिको राम्ररी बुझ्न सक्छन् भन्ने कुराको परीक्षण नै बोधगम्यता परीक्षण हो। बोधगम्यता परीक्षणका निम्ति विकास भएको रेकर्ड गरिएको पाठ परीक्षण विधिलाई यस शोधकार्यमा उपयोग गरिएको छ।

पोखरेल (२०३१), गिरी (२०६३) र निरौला (२०५०, २०७२) को अध्ययनलाई दृष्टिगत गर्दै र यस प्रदेशका सकेसम्म सबै क्षेत्र समेटियून् भन्ने कुरामा सचेत हुँदै नमुना छनोट पद्धतिका माध्यमबाट जुम्ला, गुठीचौरकी २८ बर्सै मिरा आचार्यलाई उनको जीवनमा भएको घटना स्थानीय बोलीमै भन्न लगाई रेकर्ड गरियो र यसै पाठका आधारमा प्रश्नावली तयार पारी कर्णाली प्रदेशका दशओटै भाषिक क्षेत्रका सूचकबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ र सङ्कलित सामग्रीलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ। भाषिका बोधगम्यतासँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक रूपरेखा र पूर्वअध्ययनलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। विशेष गरी कसाड (सन् १९७४) र ब्लेयर (सन् १९९७) लाई आधार मानी परिमाणान्तरक ढाँचालाई विश्लेषणको आधार बनाइएको छ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

एउटै भाषाका भिन्नाभिन्नै क्षेत्रका वक्ताहरू परस्परमा कुराकानी गर्दा एउटाको बोली अर्काले बुझ्न सक्छ र जवाफ समेत फर्काउन सक्छ भने त्यस्तो स्थितिलाई पारस्परिक बोधगम्यता भनिन्छ (हकेट, सन् १९५८, पृ. ३२३) । पूर्ण अथवा आंशिक बोधगम्यता भएको भिन्नाभिन्नै भौगोलिक क्षेत्रमा बोलिने एउटै भाषाको भेदलाई भाषिका भनिने हकेट (सन् १९५८) ले उल्लेख गरेका छन् । उनले उल्लेख गरेको बोधगम्यताको अवस्थालाई बसुमन (सन् १९९६) ले स्वीकार गर्दै भाषा र भाषिका छुट्याउने बोधगम्यताका निम्नलिखित चार अवस्था उल्लेख गरेका छन् :

- (१) 'क' ले बोलेको 'ख' ले र 'ख' ले बोलेको 'क' ले पुरै बुझ्छ भने 'क' र 'ख' दुवैले बोल्ने भाषा एउटै भाषाका दुई ओटा नाम मात्र हुन् ।
- (२) 'क' ले बोलेको 'ख' ले बुझ्दैन र 'ख' ले बोलेको 'क' ले पनि बुझ्दैन भने 'क' र 'ख' दुवैका बोली फरक फरक भाषा हुन् ।
- (३) 'क' ले बोलेको 'ख' ले बुझ्छ तर 'ख' ले बोलेको 'क' ले बुझ्दैन भने यस्तो अवस्थामा 'क' को बोली चाहिँ भाषा हो र 'ख' को बोली चाहिँ 'क' को भाषिका हो ।
- (४) 'क' ले बोलेको 'ख' ले आंशिक बुझ्छ र 'ख' ले बोलेको पनि 'क' ले आंशिक रूपमा नै बुझ्छ भने त्यस अवस्थामा 'क' र 'ख' दुवै एउटै भाषाका फरक फरक भाषिका हुन् ।

यहाँ 'क' क्षेत्र र 'ख' क्षेत्र भनी भाषिका क्षेत्रलाई सङ्केत गरिएको छ । भाटिया (सन् १९७३, पृ. ९) ले पचास प्रतिशत र त्यसभन्दा माथि बोधगम्यताको अवस्था रहँदासम्म र बेर्गम्यान (सन् १९९०, पृ. ७६) ले सत्तरी प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी तथा ब्लेयर (सन् १९९७, पृ. २५) ले साठी प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी बोधगम्यताको अवस्था रहँदा उही भाषाका भाषिका हुन्छन् भन्ने मान्यता उल्लेख गरेका छन् । ब्लेयरका अनुसार रेकर्ड गरिएको पाठ परीक्षण गर्दा सोधिएका अधिकांश प्रश्नको उत्तर अधिकांश वक्ताले राम्ररी बुझेर दिए भने त्यो उच्च अवस्थाको बोधगम्यता हो । यस्तो अवस्थामा सोधिएका प्रश्न मध्ये असी प्रतिशतभन्दा बढी प्रश्नको सही उत्तर आउनु पर्ने हुन्छ । असी प्रतिशतभन्दा कम र साठी प्रतिशतभन्दा बढी प्रश्नको सही उत्तर मिलाएको अवस्थामा मध्यम किसिमको बोधगम्यता मानिन्छ र साठी प्रतिशतभन्दा कम प्रश्नको उत्तर आयो भने वक्ताले पाठ बुझेनन् भन्ने हुन्छ र त्यसलाई निम्न अवस्थाको बोधगम्यता मानिन्छ । यस्तो अवस्थामा उही भाषाको भाषिका मान्न नमिल्ने ब्लेयरको धारणा छ । प्रस्तुत शोधलेखमा ब्लेयरकै धारणालाई आधार मानेर तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

तथ्य प्रस्तुति

रेकर्ड गरिएको पाठ परीक्षण (आरटीटी) विधिका आधारमा जुम्ली पाठ रेकर्ड गरी बोधगम्यता परीक्षणका निम्ति उक्त पाठलाई दश खण्डमा विभाजन गरिएको छ र सबै खण्डबाट छुट्टाछुट्टै बोधात्मक ढाँचाका प्रश्न बनाइएका छन् ।

बोधगम्यता परीक्षणका निम्ति तयार पारिएको प्रश्नावली

क्र.सं.	पाठखण्ड	प्रश्न	उत्तरको अवस्था
१	कृडो २०६६ भदुआतिरआ हो । हामि'न स्कूलबाट सरले शैक्षिक भर्मण ल्हिया छिया । जुन भर्मणमइ करिब ४० जुना गया छियाँ ।	१. शैक्षिक भर्मणमइ कति जुना गया छिया ?	
२	बाटामा जाना जानै मत्थै दाउरा बोकेइ सहइनि भेटायौँ ।	२. बाटामा कइ'न भेटाया ?	
३	ति सहइनिले हामि न स्याउ दिन् । हामिले यि स्याउ काँबाट ल्यायौँ भुन्यौँ र तिनऽरुले माथि हाम्मा फारमबाट ल्याया हुँ भुनिन् ।	३. सहइनिले के भुनिन् ?	
४	दाउरा पुनि बोकेइ छौँ, एत्तिका स्याउ कखरि ल्यायौ ? अप्ठेरो भया नाइ ? भुन्ना तिनऽरुले केइ भया नाइ, तिमेरु'न जति मुन लागदु छ उति खाउ भुनिन् । र हामिले दु दु स्याउ सहमातिकन हाम्मो बाटो हिडियौँ । ताँबाट ति सहइनि पुनि दाउराऽ डोको बोकिन् र आम्मा घरतिर लागिन् ।	४. उनले कति कति स्याउ सहमातिकन खाए ?	
५	हामि सिद्धगुफा भुन्या ठाउँ गयौँ । ताँ पुग्न तिन घन्टा उकालो हिड्नु पड्यो छियो, ताँ गया मद्देमइ हामि चार जुना द्रमेश, सिर्जना, मदन र कविताले बाटो बिर्खिकन बुनउनो हरायौँ । बुनउनोमइ टनक्कै निगाला भाड छियो ।	५. बुनउनो को को हराए ?	
६	अरु हात्या र सर ताँ पुइकन फकि हक्या छिया । ताँ हामि न नदेखिअन (कन) तिनरु दुक्या छिया ।	६. अरु सहात्या क्यान दुक्या छिया ?	
७	माथिबाट हामिले तिनऽरु'न डाग्यौँ, तिनऽरुले बोल्या र खइन्द्र र धर्मसिड भुन्या सहात्या हामि'न ल्हिन आया ।	७. उनरु'न ल्हिन को को आया ?	

180 कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

८	हामि न तिनिरुलाई भेटायौं र खुसि लायो । तिनिरुले हामि'न देखा र हाँस्या ।	८. तिनिरु क्यान हास्या ?	
९	ताँपछि तिनिरुले हामि'न गुफा देखाइ दिया र उँदो ल्हिया । ताँपछि हामिले सर र अरु स्हात्या'न भेटायौं ।	९. तिनले कइ कइ'न भेटाया ?	
१०	ताँबाट हामि फेरि स्कुल आयौं र भोला बोकिऽन आआम्मा घर गर्यौं ।	१०. तिनिरु काँ गया ?	

यो पाठ जुम्लाको गुठीचौर निवासी मिरा आचार्यबाट सङ्कलन गरिएको हो र यो उनको व्यक्तिगत अनुभवमा आधारित छ ।

प्राप्त विश्लेषण

प्राप्त तथ्यलाई प्रारम्भिक परीक्षण गरी तत्पश्चात् पारस्परिक बोधगम्यताको विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रारम्भिक परीक्षण (घरगाउँले परीक्षण)

प्रारम्भिक परीक्षणलाई पाइलट टेस्ट अर्थात् होमटाउन टेस्ट पनि भन्ने गरिन्छ । नेपालमा भाषिक अध्ययनका निम्ति सामग्री सङ्कलन गर्न कुनै सहर पस्नुपर्दैन बरु गाउँ छिर्नुपर्ने हुनाले यस अध्ययनमा घरगाउँले परीक्षण भनिएको छ । माथि दिइएको पाठ र प्रश्न जुम्लाको हाँकू गाउँकी राज्यलक्ष्मी खत्री, डुम्रामाडीचौरका धनबहादुर बुढा, विराटका वासुदेव उपाध्याय, चन्दननाथका रमानन्द आचार्य तथा कात्तिकस्वामीकी तारा रावलबाट बोधगम्यताका निम्ति प्रारम्भिक परीक्षण (पाइलट टेस्ट) गराउँदा निम्नलिखित नतिजा आएको छ :

तालिका नं. १

बोधगम्यताको प्रारम्भिक परीक्षणको नतिजा

क्र.सं.	भाषिका क्षेत्र	प्रश्न सङ्ख्या	उत्तर सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	हाँकू	१०	१०	१००
२.	डुम्रामाडीचौर	१०	१०	१००
३.	विराट	१०	१०	१००
४.	चन्दननाथ	१०	१०	१००
५.	कात्तिकस्वामी	१०	१०	१००

नोट : बोधगम्यताको प्रारम्भिक परीक्षणबाट तयार पारिएको तालिका

जुम्लाका भिन्नाभिन्नै क्षेत्रका वक्ताबाट घरगाउँले परीक्षण अर्थात् प्रारम्भिक परीक्षण (पाइलट टेस्ट) गर्दा सबै क्षेत्रका वक्ताले १० ओटै प्रश्नको शतप्रतिशत उत्तर दिएकाले त्यो पाठ बोधगम्यता परीक्षणका निम्ति योग्य भएपछि त्यही पाठ र तिनै प्रश्न

लिए कर्णाली प्रदेशका विभिन्न भाषिक क्षेत्रका वक्तालाई सूचकका रूपमा लिई नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा पारस्परिक बोधगम्यता परीक्षण गराइयो । कर्णाली प्रदेशका नौ जिल्लाहरू हुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालीकोट, दैलेख, सुर्खेत, सल्यान, जाजरकोट तथा रुकुम पश्चिमका वक्तामा गरिएको पारस्परिक बोधगम्यता परीक्षणको नतिजालाई तालिका नं. २ मा उल्लेख गरिएको छ :

तालिका नं. २

पारस्परिक बोधगम्यता परीक्षण नतिजा

	हुम्ला	मुगु	डोल्पा	कालीकोट	दैलेख	सुर्खेत	जाजरकोट	सल्यान	रुकुम (पश्चिम)
सूचक १	१०	१०	१०	१०	१०	१०	९	१०	७
सूचक २	१०	१०	१०	१०	७	१०	१०	७	९
सूचक ३	१०	१०	१०	१०	९	१०	९	९	७
औसत	१०	१०	१०	१०	८.६७	१०	९.३३	८.६७	७.६७
प्रतिशत	१००	१००	१००	१००	८७	१००	९३	८७	७७
SD	०	०	०	०	१.२५	०	०.४७	१.२५	०.९४
CV	०	०	०	०	१४.३८	०	५.०५	१४.३९	१२.३

नोट : SD = standard deviation. CV = coefficient of variation.

प्रारम्भिक परीक्षणमा सूचकले शतप्रतिशत प्रश्नको उत्तर मिलाएका हुनाले माथिको तालिकामा जुम्लाको विवरण दिइएको छैन । सर्वप्रथम हुम्लादेखि रुकुमसम्मका तीन तीन सूचकलाई बोधगम्यता परीक्षणका निम्ति प्रश्नविनाको रेकर्ड गरिएको पाठ रेकर्डरबाटै सुनाइयो र सूचकबाट पाठ बुझियो भन्ने उत्तर आएपछि प्रश्नसहितको पाठ सुनाइयो । सोधिएका प्रश्नमध्ये हुम्ला, मुगु, डोल्पा, कालीकोट र सुर्खेतका वक्ताले सबै प्रश्नको उत्तर मिलाएका छन् । जाजरकोटका सूचकले ९३ प्रतिशत, दैलेख र सल्यानका वक्ताले ८७ प्रतिशत प्रश्नको उत्तर मिलाएका छन् । त्यस्तै रुकुम पश्चिमका सूचकले ७७ प्रतिशत उत्तर मिलाएका छन् । यस अध्ययनमा औसतमा सबैभन्दा कम ७७ प्रतिशत बोधगम्यताको अवस्था रहेको पाइएको छ ।

बोधगम्यता विश्लेषण

बुसमन (सन् १९९६) को मान्यताका आधारमा यस प्रदेशका भाषिका 'क' अर्थात् एउटा भाषिका क्षेत्रका वक्ताले भाषिका 'ख' अर्थात् अर्को भाषिका क्षेत्रका वक्ताले बोलेको सजिलै बुझ्न सक्ने भएकाले यस क्षेत्रका बोली अलग्गै भाषा नभएर एउटै भाषाका भाषिक भेद हुन् । जाजरकोटे भाषिका क्षेत्रका वक्ताले बोलेको जुम्लाका वक्ताले सजिलै बुझ्ने अवस्था पनि माथिका तालिकाबाट प्रस्ट हुन्छ । यो मान्यता सल्यान, सुर्खेत, कालीकोट,

182 कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

दैलेख, हुम्ला, मुगु, जुम्ला, डोल्यामा बोलिने भारोपेली परिवारको उत्तरपूर्वी क्षेत्रबाट विकसित भएको भाषा बसुमन (१९९६) को मान्यता एवम् हकेट (१९५८) को मान्यताका आधारमा पारस्परिक दोहोरो बोधगम्यता सबल रहेको हुँदा जुम्ली बोली भिन्नै भाषा नभएर यस क्षेत्रका बोलीको एउटा भेद रहेको प्रस्ट हुन्छ ।

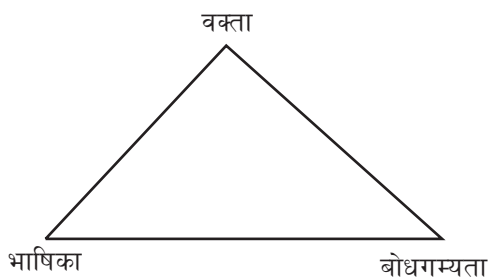
तालिका नं. २ मा 'स्टेन्डर्ड डेभिएसन' र 'कोइफिसियन्ट अफ भेरिएसन' दिइएका छन् । 'स्टेन्डर्ड डेभिएसन' ले कुनै क्षेत्रको भाषिकालाई अन्य क्षेत्रका वक्ताले कति मात्रामा बुझ्दछन् भन्ने देखाउँछ । माथिको तालिकामा हुम्ला, मुगु, डोल्या, कालीकोट र सुर्खेतका सबै वक्ताले सबै प्रश्नको उत्तर दिएका छन् । त्यसैले यी क्षेत्रका वक्ता बिच रहेको बोधगम्यताको भेद शून्य (०) देखिन्छ । यसको अर्थ उक्त क्षेत्रका वक्ताका बिच पारस्परिक बोधगम्यता सबल रहेको छ, भन्ने हो । रुकुम पश्चिमका वक्तामा दैलेख र सल्यानका वक्तामा भन्दा बढी बोधगम्यता पाइएको छ । हुम्ला, मुगु, डोल्या, कालीकोट र सुर्खेतका वक्ताले जुम्ली बोलीलाई एउटै ढङ्गले बुझ्न सक्छन् । यस प्रदेशका सबै भाषिका क्षेत्रमा गरिएको बोधगम्यता परीक्षणमा देखिएको विभेदता पनि माथिको तालिकाबाट प्रस्ट भएको छ ।

बोधगम्यता परीक्षणमा देखिएको विभेदता शून्य (०) हुनु भनेको भाषिका बोधगम्यतामा एकरूपताको अवस्था हो । हुम्ला, मुगु, डोल्या, कालीकोट र सुर्खेतका वक्ताले जुम्ली बोली पूरै बुझेका छन् भन्ने माथिको तालिकाबाट प्रस्ट हुन्छ । जाजरकोटका वक्तामा चाहिँ बोधगम्यता ५.०५ प्रतिशत बढी रहेको देखिएको छ । सल्यान र दैलेखका सूचकमा बोधगम्यताको मात्रा समान देखिन्छ । यी भाषिका क्षेत्रका सूचकमा रहेको बुझाइको मात्रा हुम्ला, मुगु, डोल्या, कालीकोट र सुर्खेतका सूचकको भन्दा १४.३९ प्रतिशतले टाढिएको छ । रुकुमका वक्तामा रहेको बुझाइको भिन्नता १२.३ प्रतिशत रहेको छ । रुकुमका सबै सूचकले जुम्ली बोलीलाई समान रूपमा बुझ्न नसकेको अवस्था माथिको तालिकामा देखिएको छ । दैलेख र सल्यानका सूचकमा बुझाइको समरूपताभन्दा भिन्नता निकै बढी देखिएको छ ।

कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपाली भाषाका भाषिकाहरूमा रहेको बोधगम्यताको अवस्थालाई स्वतन्त्र घटक, आश्रित घटक र प्राप्तिका रूपमा पनि विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस कुरालाई रेखाचित्र नं. १ मा प्रस्ट पारिएको छ :

रेखाचित्र नं. १

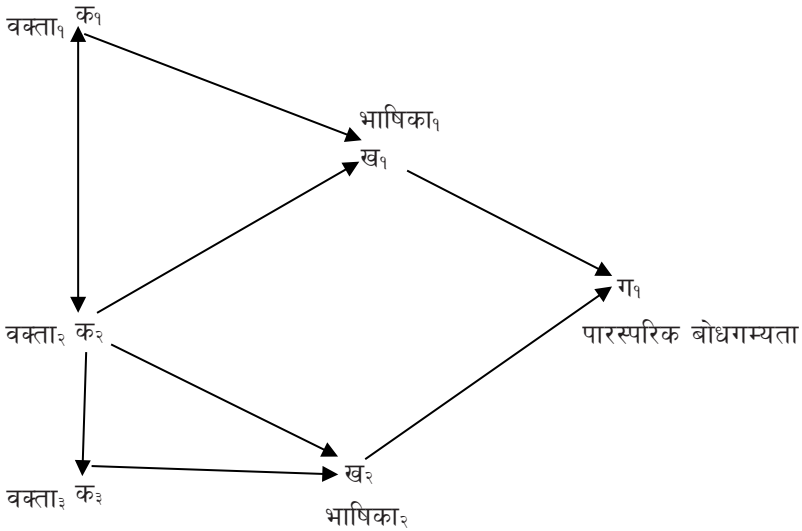
बोधगम्यताको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध

माथिको रेखाचित्रमा वक्ता स्वतन्त्र घटकका रूपमा आएको छ । आफूले कुन भाषा वा कुन भाषाको भाषिका बोल्ने भन्ने कुरामा वक्ता कसैको अधीनमा नरहने हुँदा ऊ स्वतन्त्र घटक हो । यो चल घटक पनि हो । उक्त रेखाचित्रमा 'भाषिका' अधीन वा आश्रित उपघटकका रूपमा आएको छ । कर्णाली प्रदेशका वक्ताले नेपाली भाषाका भाषिका नै बोल्नुपर्छ भन्ने अनिवार्यता छैन । अरू कुनै भाषा पनि बोल्न सक्छन् । त्यसैले त्रिकोणको तल बायाँपट्टि दिइएको 'भाषिका' आश्रित उपघटक हो । स्वतन्त्र उपघटक र आश्रित उपघटकका बिच पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्थालाई माथिको रेखाचित्रमा प्रस्ट पारिएको छ । कर्णाली प्रदेशका वक्ताले प्रयोग गर्ने भाषिक भेदका वक्ता 'क', वक्ता 'ख' र वक्ता 'ग' का बिच रहेको बोधगम्यताको सम्बन्धलाई रेखाचित्र नं. २ मा प्रस्ट पारिएको छ ।

रेखाचित्र नं. २

वक्ता, भाषिका र बोधगम्यताको सम्बन्ध

कर्णाली प्रदेशका विभिन्न भाषिक क्षेत्रका वक्तालाई वक्ता_१, वक्ता_२ र वक्ता_३ बाट सङ्केत गरिएको छ । भाषिका_१ र भाषिका_२ बाट तत् तत् क्षेत्रमा बोलिने भाषिकालाई सङ्केत गरिएको छ । यस रेखाचित्रमा दिइएका वक्ता_१, वक्ता_२ र वक्ता_३ स्वतन्त्र घटक हुन् । यी स्वतन्त्र घटकको सम्बन्ध भाषिका_१ र भाषिका_२ सँग रहेको छ । भाषिका_१ र भाषिका_२ आश्रित उपघटक हुन् । स्वतन्त्र घटक तथा आश्रित उपघटकले दायाँपट्टि दिइएको 'पारस्परिक बोधगम्यता' सँग सम्बन्ध राखेको माथिको रेखाचित्रमा सङ्केत गरिएको छ । यी सबै भाषिकाका वक्ताबिच पारस्परिक बोधगम्यता छ भन्ने यस रेखाचित्रबाट प्रस्ट हुन्छ ।

184 कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

कसाड (सन् १९७४) ले बोधगम्यताको परिचय दिने क्रममा दश ओटा भाषिक भेदहरूको अनुकल्पना गरेका छन् । ती दशओटा भाषिक भेदहरू मध्ये स्वतन्त्र भेदहरू पाँचओटा छन् । यिनै पाँचओटा भेदका आधारमा कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकाहरूलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

(क) अन्तर समूह सम्बन्धको इतिहास : यसले भाषाको ऐतिहासिक भेदसँग सम्बन्ध राख्छ । नेपाली भाषाको इतिहास र कर्णाली प्रदेशमा बोलिने भाषिक भेदहरूको इतिहास एउटै हो । हुम्ला, जुम्लाको सिन्जा, दैलेखको दुल्लु लगायतका स्थानमा फेला परेका नेपाली भाषाका प्रचीनकालीन अभिलेख, वाङ्मय र साहित्यमा अभिव्यक्त भाषाको स्वरूप नै वर्तमान नेपाली भाषाको प्राचीन नमुना हो । नेपाली भाषा उत्पत्ति र विकासको स्रोत एउटै भएकाले यस प्रदेशमा बोलिने भाषिकाहरूका बिच बोधगम्यताको अवस्था सबल देखिन्छ ।

(ख) सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध : यसले भाषाको सामाजिक भेदसँग सम्बन्ध राख्छ । कर्णाली प्रदेशका सबै भाषिक क्षेत्रको सामाजिक अवस्था, आर्थिक अवस्था र सांस्कृतिक अवस्था एवम् जनजीवन, रहनसहन, लवाइखुवाइ समान देखिन्छ । कर्णाली प्रदेशका वक्ताले सामाजिक गतिविधि, अर्थोपार्जन र पेसाका गतिविधि, धार्मिक सांस्कृतिक गतिविधि आदिमा प्रयोग गर्ने भाषामा समानता पाइने हुनाले नै बोधगम्यताको अवस्था सुदृढ रहेको हो ।

(ग) भाषिक प्रयोगमा विकल्प : भाषा प्रयोग निर्विकल्प कुरा होइन । एउटा क्षेत्र र अर्को क्षेत्रका वक्ताको बोलीमा केही न केही भिन्नता पाइन्छ । ती भिन्नताहरू ध्वनिगत अथवा शब्दगत हुनसक्छन् । यसरी देखिएको भिन्नता नै भाषिक प्रयोगमा देखिएको विकल्प हो । सबै भाषिका क्षेत्रका वक्ताले समान ध्वनि र समान शब्द प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने बाध्यता रहँदैन । तिनले वैकल्पिक ध्वनि र वैकल्पिक शब्द प्रयोग गर्न सक्छन् । कर्णाली प्रदेशका प्रत्येक भाषिक क्षेत्रका वक्ताको बोलीमा पाइने ध्वनि र शब्दमा केही न केही भिन्नता पाइन्छ । एउटा ध्वनिको विकल्पमा अर्को ध्वनि, एउटा शब्दको विकल्पमा अर्को शब्द प्रयोग गर्नु स्वाभाविकै हो । यहाँका वक्ताले ध्वनि र शब्द प्रयोगको वैकल्पिक रूपलाई प्रयोग गरे तापनि तिनको भाषामा व्याकरणात्मक समानता रहेको हुँदा यस क्षेत्रका भाषिकामा बोधगम्यताको अवस्था प्रबल रहेको हो ।

(घ) समूहको सम्बन्धित आकार : भाषिक वक्ता के कति छन् र एउटा क्षेत्रको वक्ता र अर्को क्षेत्रको वक्ताका बिच सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध के कसरी गाँसिएको छ भन्ने कुरा भाषिक समूहको सम्बन्धित आकारअन्तर्गत पर्दछ । व्यापारिक, आर्थिक कारोबारका निम्ति हुम्ला, जुम्ला, डोल्या, जाजरकोट, सल्यान, कालीकोट, दैलेखका वक्ता एकअर्कामा घुलमिल भइरहनुपर्ने अवस्था देखिन्छ । बिहाबारीबाट पनि एउटा क्षेत्रका वक्ता र अर्को क्षेत्रका वक्ताको सामाजिक सांस्कृतिक सम्बन्ध फराकिलो हुँदै जानाले यहाँको भाषिकामा पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्था बलियो भएको हो ।

(ड) भाषिक समानताको मात्रा : ब्लेयर (सन् १९९७) का अनुसार भाषिक समानताको मात्रा साठी प्रतिशत वा त्यसभन्दा बढी देखियो भने ती भाषिक भेद अलग अलग भाषा नभएर एउटै भाषाका भाषिका हुन् । निरौला (२०७६) का अनुसार आधारभूत शब्दावलीका आधारमा यस प्रदेशका विभिन्न क्षेत्रका वक्ताको बोलीमा ध्वनिगत एवम् शब्दगत समानता सत्तरी प्रतिशतभन्दा बढी पाइएको छ । भाषिक समानताको मात्रा र पारस्परिक बोधगम्यता एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित देखिन्छन् । यो समानताको मात्राका कारणले पनि यस क्षेत्रका भाषिकामा पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्था सबल रहेको देखिन्छ । भाषिक वक्ताको अन्तर समूह सम्पर्कको प्रकृति, सामाजिक प्रवृत्ति, भाषिक अभिवृत्ति एवम् जीवन्तता, द्विभाषिकताको अवस्था र द्विभाषिकताको मात्राका आधारमा पनि यस प्रदेशका भाषिक भेदहरू एक अर्कामा निर्भर रहेकाले पारस्परिक बोधगम्यताको अवस्था सबल रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

बोधगम्यताको परीक्षणका क्रममा हेर्दा कर्णाली प्रदेशमा बोलिने सबै भाषिकाहरू एक अर्कामा अन्तःसम्बन्धित देखिन्छन् । एउटा भाषिका क्षेत्रको बोली अर्को भाषिका क्षेत्रका वक्तामा बोधगम्यता परीक्षण गराउँदा रुकुम पश्चिमका वक्तामा ७७ प्रतिशत बोधगम्यता रहेको नतिजा प्राप्त भएको छ । बोधगम्यताको मात्रा ६० प्रतिशत र त्यसभन्दा बढी भएमा एउटै भाषाका भाषिका मान्नु पर्ने मान्यता अनुसार रुकुम पश्चिमका वक्ताका निम्ति जुम्ली छुट्टै भाषा नभएर एउटै भाषाको क्षेत्रगत भेद रहेको तथ्य बोधगम्यता परीक्षणको नतिजा विश्लेषणबाट प्रस्ट भएको छ । जुम्ली पाठमा कर्णाली प्रदेशका सबै भाषिका क्षेत्रका वक्तामा उच्चतम बोधगम्यता पाइएको छ । रुकुम पश्चिमका वक्ताले सबैभन्दा कम औसतमा ७७ प्रतिशत प्रश्नको सही उत्तर दिएका छन् । सुर्खेत, हुम्ला, मुगु, डोल्पा र कालीकोटका वक्ताले शत प्रतिशत र दैलेख र सल्यानका वक्ताले ८७ प्रतिशत अनि जाजरकोटका वक्ताले औसत ९३ प्रतिशत प्रश्नको सही उत्तर दिएका छन् । यसरी जुम्ली बोली दैलेख, सल्यान, जाजरकोट र रुकुम पश्चिमका वक्ताका निम्ति छुट्टै भाषा नभएर क्षेत्रीय भाषिक भेद रहेको पुष्टि भएको छ ।

कृतज्ञता ज्ञापन

अनुसन्धानको क्षेत्रकार्य पद्धति अनुरूप तयार पारिएको यस शोधलेखका निम्ति सामग्री सङ्कलन कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने सबै अध्ययन क्षेत्रका सूचकहरूप्रति र यो शोधलेख त्रिभुवन विश्वविद्यालय जर्नलमा प्रकाशन गरिदिनुभएकोमा जर्नलका सम्पादक तथा व्यवस्थापकप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६), नेपाली भाषाको इतिहास, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

186 कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकामा बोधगम्यता

आचार्य, ओमप्रसाद (२०७५), सिँजाली भाषिका र मानक नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षा शास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।

आचार्य, भागवत (२०५३), उच्चारणका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

गिरी, जीवेन्द्रदेव (२०६३), भाषाविज्ञान, भाषा र भाषिका, काठमाडौँ : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि. ।

दुङ्गाना, लावण्यप्रसाद (२०५३), आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

तिमिल्सिना, यामनाथ (२०५०), संख्या र सार्वनामिक शब्दका आधारमा नेपालीका भाषिकाहरूको निर्धारण, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

निरौला, यज्ञेश्वर (२०५०), क्रियाको रूपतत्त्वका आधारमा नेपालीका भाषिकाको निर्धारण, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

निरौला, यज्ञेश्वर (२०७२), नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधप्रबन्ध ।

निरौला, यज्ञेश्वर (२०७६), कर्णाली प्रदेशमा बोलिने नेपालीका भाषिकाहरूमा भाषिकागत समानता, प्रज्ञा (११८), पृ. १-१५ ।

नेपालको संविधान (२०७२), कानून किताब खाना ।

पोखरेल, बालकृष्ण (२०३१), राष्ट्रभाषा, दोसं. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

बन्धु, चूडामणि, (२०२८), कर्णाली लोकसंस्कृति, खण्ड ४, भाषा, काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।

दाहाल, बल्लभमणि, (२०६१), डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, सम्पा. गोविन्दराज भट्टराई र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

भाटिया, कैलाशचन्द्र (सन् १९७३), भाषा-भूगोल, लखनऊ : हिन्दी समिति ।

राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन (२०६८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

राष्ट्रिय जनगणना प्रतिवेदन (२०७८), केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।

- रेग्मी, चूडामणि उपाध्याय, (२०२५), नेपाली भाषाको उत्पत्ति, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।
- शाही, हर्कबहादुर, (२०७६), जुम्ली भाषाको हैतिहासिक रूपरेखा, प्रज्ञा (२/११८), पृ. ३८-४७ ।
- शाही, हर्कबहादुर र आचार्य ओमप्रसाद, (२०७५ क), जुम्ली भाषाको वर्णमाला, भाषा आयोगमा बुझाइएको प्रतिवेदन ।
- शाही, हर्कबहादुर र आचार्य ओमप्रसाद, (२०७५ ख), जुम्ली भाषाको वर्ण निर्धारण र शब्दसङ्ग्रह, भाषा आयोगमा बुझाइएको प्रतिवेदन ।
- Beams, J. (1960). *An outline of Indian philology. 2nd edn.* London : Trubner.
- Bergman, T. G. (1990). *Language assessment criteria. Survey reference manual.* Dallas : Summer institute of linguistics.
- Blair, F. (1997). *Survey on a shoestring.* Arlington : The university of Texas.
- Bussmann, H. (1996). Dialect. In G. T. H. bussmann, *Routledge dictionary of language and linguistics (G. Trauth & K. kazzazi trans.)* (p. 125). Routledge.
- Casad, E. H. (1974). *Dialect intelligibility testing.* Dallas, Texas : Summer institute of linguistics.
- Hockett, C. F. (1958). *A course in modern linguistics.* London : Macmillan.
- Holms, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics.* 3rd ed. U K: Pearson College Division.